

RÉGI DOLGAINKRÓL (II.)

HERCEG JÁNOS

A kiegyezést követő idők politikai ellentmondásai között kapott helyett Bácskában a kornak már leáldozóban levő eszménye, a liberalizmus. Hiába kompromittálta magát az európai proletárforradalmakban, amikor a reakciós elnyomatás ugyancsak fennszóval hangoztatta, Magyarországon a feudális viszonyok és a rendeknek még mindig érezhető uralmában újnak, vonzóknak és haladóknak tűnt. Később Tisza Kálmán politikájában közönséges parlamenti érdekcsoport lett a szabadelvűség honi változatából, míg a hetvenes évek Bácskájában rebellis indulatok fűtötték, s a tekintélyes vármegyével szemben mintha százados béklyókat feszegetett volna.

Mikor aztán még a hatalmat is átvette Bács-Bodrog vármegyében a liberalizmus, s Mártonffy Károly főispán installációs beszédében a demokráciával is szoros kapcsolatba hozta, korforduló szele csapta meg a csendesen pipázgató megyei politikusokat. Hát hogyne, hiszen az új főispán se földbirtokos, se gróf, se báró nem volt, csak egy szegény hivatalnok, s a tetejébe még protestáns is, lévén a bácskai evangélikus egyház presbitere.

De önérzetes ember lehetett, nem szégyellte, hogy honnan jött, s nem tagadta, hogy politikájával merre tart. A demokrácia diadalát látta a tényben, hogy őt, a szegény petróci fiút emelte a hatalom fényes közjogi méltóságba, amit azzal hálált meg, hogy az egyenlőség szellemét hirdette, és a legnagyobb szigort helyezte kilátásba minden visszaéléssel szemben. És következetes is lehetett, hiszen alig tíz évvel azelőtt, 1861-ben ő volt az, aki mint a megyegyűlés esküdtje, a 48-as törvények visszaállítását javasolta, és a király októberi diplomájának eltörlését. Mai szemmel nézve nem is igen érti az ember, hogy lehet, hogy ezt nem felejtették el neki, s főispánt csináltak belőle.

Csakhogy a magyar közéleti emberek többségében élénken élt a szabadságharc eszményeinek tisztelete, s a kikiáltott és megtagadott függetlenségből legalább a törvények formai betartásának igénye. A vasútépítő Lónyay miniszterelnök zsidó bankárokkal kötött üzletet, Justh Zsigmond parasztnak épí-

tett színházat, ahol béresekkal és sommáslányokkal játszatta Shakespeare és Molière drámáit, a magyar művelődés nagy reformátora, Eötvös József pedig Dózsa forradalmáról írt regényt.

Mártonffy Károly a reformkor szellemi elitjének neveltje volt.

Hogy főispán lett, mégsem csak ennek köszönhette. A vármegye átszervezés előtt állt, a közigazgatást új alapokra kellett helyezni, az egész területet járásokra osztani. Ehhez szakemberre, tapasztalt hivatalnokra volt szükség. Egy csupán figuráló dzsentri főispánnal a kormányzat nem ment volna semmire. De volt még valami, ennél is fontosabb, ahol a türelmesebb, megértőbb és liberálisabb fellépésnek kellett várható veszélyeket elhárítani. Polgáriasították a határőrvidéket, megszűnt a sajkáskerület.

És itt nemcsak arról volt szó, hogy katonákból máról holnapra polgárok lettek, akiknek el kellett ismerniük az új viszonyokat, és alkalmazkodni hozzájuk. A kérdésnek mindenekelőtt nemzetiségi jellege volt. Az addig katonai autonómia mögött meghúzódott szerb katonák vallásukat, nyelvüket és egész nemzeti létüket látták megsértve a beolvasztással. Tiltakoztak is ellene tőlük telhetően, népgyűlést hívtak össze, teljes függetlenséget és nemzetiségi népképviselést követeltek, úgyhogy mozgalmuktól hangos lett az ország.

Mártonffy Károly főispán betiltotta a népgyűlést, végrehajtotta a közigazgatási programot a sajkásvidéken is, miközben talán észre se vette, hogy demokráciája és szabadelvűsége a magyar nemzeti öncélúság zátonyára futott. De hogy mindez mégis sikerült neki, ahhoz nem volt elég a szigor, tapintatra is szükség lehetett.

Közben elemi csapások is érték a Bácskát. Kolera pusztított, hatalmas árvíz tette tönkre a termés egy részét, s a mezőgazdasági munkások, a föld nélküli parasztok népes serege maradt kenyér nélkül.

De ennél is fontosabb volt a megye szempontjából, hogy közben megváltozott az ország politikai viszonyai, s bár a szabadelvűek kerültek látszólag hatalomra, a miniszterelnök, Tisza Kálmán csak szavakban volt szabadelvű, lényeges kérdésekben kiegyezett a reakciós osztályokkal. Mártonffy Károly nem akart mameluk lenni – ahogyan az elárult párt híveit nevezték –, s mennie kellett. Búcsúbeszédéből nemcsak keserűség érezhető ki, de vitriolos gúny is: „...ötévi tapasztalataim arról győztek meg, hogy az alkotmányosan és a szabadelvűen kormányzott Magyarországon a polgári születés meztelenségét csak a nekem osztályrészlül nem jutott nagy vagyon képes betakarni.”

*

Szóval Bácskában a liberalizmus jóval túlélte önmagát. Ez a vidék a múlt század végén kezdett el iparosodni, a kapitalizmus kialakulása is csigalassúsággal haladt, s így a munkásjóléti intézmények megszervezésére is csak később kerülhetett sor. A szabadelvűség eszméi azonban még hatottak, s a lehe-

tő legrosszabb, amerikai változatban, amelynek jelszava az „aki bírja, marja” volt. Az első liberális felfogású főispán, Mártonffy Károly saját pártjával szemben ellenzékbe vonult, anélkül azonban, hogy szociálpolitikai tanulságokat vont volna le a csalódásból. Legnagyobb szembehelyezkedése a kormánnyal az volt, hogy tiltakozott a boszniai okkupáció ellen.

Ami szervezett ipari munkásság hiányában nem volt keresztülvihető, azt az agrárproletariátus sürgette meg aratósztrájkokkal, helyi zendülésekkel, kivándorlással. Az uralkodó osztálynak meg kellett értenie, hogy saját érdeke a földmunkások életviszonyain és kereseti lehetőségein javítani. De ezt a megértést az áldozatkészség akadályozta és lassította. Voltak az agrárkérdésnek ideológusai, akik földbérlettel képzelték levezetni a szenvedélyeket, s visszaállítani munkás és birtokos között a patriarkális viszonyokat, nem akarván belátni, hogy elgondolásuk időszerűtlen. A hatalom viszont a szégyenletes „cselelőtörvénnyel” ha el is ismerte a földmunkás jogát arra, hogy betegség esetén munkaadója köteles gyógyíttatni, másfelől azzal, hogy megtiltotta a szervezkedést, teljesen kiszolgáltatta a birtokosnak.

A szervezkedést s az agrármozgalmakat, aratósztrájkokat azonban nem lehetett megtiltani, s Hódmezővásárhely és a Viharsarok után mindjárt Bácska következett az agrárproletárok öntudatosodása és szervezettsége terén.

A betegsegélyezés és munkásbiztosítás ügyét ennél fogva nem lehetett már elhanyagolni. Egymás után alakultak meg a vármegyében az önkéntes betegsegélyező pénztárok, amelyekhez – a megállapodás szerint – a munkaadók is hozzájárulást adtak.

Az Általános Munkásegylet kezdeményezésére Bácskában 1893-ban kezdtek alakulni a kerületi betegsegélyező pénztárok. Újvidék és Szabadka csakhamar messze maga mögött hagyta Zombort, s Bezdán – tekintettel a hajósok külön szervezetére – két év múlva ki is lépett a kerületi pénztár kötelékéből. Az ottani önálló iparosokkal együtt alakítottak betegsegélyezési pénztárt.

Darányi Ignác földművelődésügyi miniszter 1889-ben meghozta a mezőgazdasági idénymunkások törvényét, amely azonban megint a birtokosoknak kedvezett. Igaz, munkáslakások építését is szorgalmazta, a telepítésnek is legfőbb kezdeményezője volt, úgyhogy a századforduló idején Bácska is új telepésekkel gyarapodott; s így jött létre néhány később virágzásnak indult falu, mint Telecska és Szilágyi.

Verbászon a kendergyár munkáslakásokat épített, s példáját követte később a cukorgyár. Hódáságon ugyancsak épültek hosszú lejáratú kölcsönös munkásházak, úgyhogy az egész vármegye területén 357 munkáslakás, illetve ház épült. S bármily fejletlen volt az ipar, ez a szám mégis elszomorítóan alacsony volt. A tömegszállásokat, az alvóhelyeket csak idénymunkások vették igénybe, s azok nélkülözték a higiénia legelemibb berendezéseit.

Az utolsó liberális magyar államférfi, a nagyvonalú, de csontja velejéig konzervatív Tisza István volt, akivel a költő Ady Endre holtáig hadakozott. Ma-

gyarországnak ez a történelmi alakja minden erejével fékezte a haladó erőket, öntudatosan vállalva a harcot a patriarkális életviszonyok fenntartásáért, tisztán látta az osztályok egymáshoz való viszonyát, amikor ilyen kijelentést tett: „... a munkásosztály a gazdasági harcban előreláthatólag mindig ellensége lesz a tőkének”.

Ehhez a felismeréshez tartotta magát végig a magyar liberalizmus is. Osztályellenes alapokon állva nem enyhített az osztályharcon, ellenkezőleg, ahol lehetett, kiélezte.

Az első lényeges változás a munkásvédelem terén Bácskában is az 1907-ben hozott törvényhez fűződik, amikor a betegsegélyző pénztárak megszűntek, és helyükbe lépett a munkásbiztosítási hivatal.

A munkások hathatós védelmét, érdekeik szemmel tartását azonban, mint tudjuk, tartósan sehol sem biztosították. Várni kellett, amíg megszűnik a tőkés társadalom embertelen kizsákmányolása, amíg a munkásság szerveződik, küzd, harcol alapvető létérdekeiért és jogaiért.

*

Úgy rémlik, Papp Dániel regényében, a *Rátótiak*ban még szerepel az egykor talán valóban népszerű éjjeliőr, a „bakter”. Lehet, nem hiteles adatok alapján rajzolta meg, csak régi regényből vagy népszínműből vette kölcsön, hogy felvonultassa a Rátótnak keresztelt Zombor utcáin, borízú hangon elkiáltatva vele az éjszakai órákat, ahogyan azt hivatali esküje és a város lakossága megkívánta. De az író, aki szülőfaluját, Moravicát „Tündérlak”-nak nevezte, diákkorának városát is meglehetősen önkényesen kezelte, amikor Mikszáth Kálmán regényt kért tőle. Miért tett volna kivételt a bakterral?

Hogy azonban ez a hivatal létezett Zomborban is, ahhoz mégsem fér semmi kétség. A város utcáit rová hivatalos ember nemcsak az idő múlását jelezte énekelve, azt is bekiáltotta az éjszakába, ha valami rendellenességet látott. Nézzünk hát vissza rá a régi jelenségeknek kijáró kötelező tisztelettel, s képzeljük el alakját alabárdosan, viharlámpával a kezében, övében csőre töltött pisztollyal, ahogyan középkori metszeteken látható.

Legfeljebb a nyelvvél jövünk zavarba, amelyen a bakter éjszakai hivatalát el látta. Mert bár feltételezzük, hogy a mindenkori hivatalos nyelvet használta, a cservenkai városrészben ugyanúgy, mint a felsővárosiban, arra is gondolnunk kell, hogy ez a hivatalos nyelv elég gyakran változott Zombor városában. Az órákat viszont egyformán kongatták el mind a két egyház templomainak toronyórái, úgyhogy az éjjeliőr időjelzése merő anakronizmus volt. De meg is szűnt a hivatala és egész alakja eltűnt a Bach-korszakban, amikor helyette marcona konstáblerek járták a régi Zombor éjszakai utcáit, s mivel akkor a hivatalos nyelv szigorúan a német volt, a nótát sem értették, amely egyre gyakrabban hangzott fel a sötétség leple alatt: „Kossuth Lajos azt üzenete, elfogyott

a regimentje...” Aztán elmentek ők is, jöttek a kakastollasok, akiket idővel mind keményebb rendfenntartók követtek, s nemcsak a múltó időt nem kiáltotta többé senki, a Kossuth-nóta is elhallgatott. És gróf Ráday Gedeon akkortájt jelentette be, hogy Magyarország déli részein véget vetett a betyárvilágnak, úgyhogy nyugodtan alhatott a polgár Zomborban is. A bakter alakja elmerült az irodalomban, s időnkénti kísértetjárása is ott megy végbe.

A vámházakra viszont öreg zomboriak még emlékezhetnek. Ott álltak ezek a hivatalos épületek a városnak mind a négy égtáján, korántsem geográfiai jelképként, hanem mert a szélrózsa minden irányából utak vezettek a városba. Nem akármilyen utak. Kövesutak.

Meglehet, hogy régen, mikor még várások vette körül a várost, az árkon átvezető hidaknál álltak az örök, hogy szemügyre vegyenek minden gyanús idegent, és megfizetessék vele a vásárpénzt. Mert jöttek a görög kereskedők Szerbiából, itt adtak találkozt a bécsi boltosoknak, s cseréltek pénzt és portékát. Aztán mivel koronként veszélyes idők jártak, meg kellett kettőzni az őrséget, s a műezsint ugyancsak figyelmeztetni, hogy Allah dicséretét zengve azért nézzen le olykor a mecset tornyából, hiszen oly sok gyanús gyaur jelenik meg mostanában a pasaládé vilajetje körül, a jelenlegi levéltár helyén.

A vámházak rendeltetése szerényebb és polgáribb természetű volt. Nem nézték, hogy ki jött, csak fizesse le a vámossal az útpénzt, aztán menjen Isten hírével be a városba. A kövezetvámot hajtották be ugyanis a Zomborba tartó szekerek gazdáin, mondván, ha nem akarnak tengelyig merülni a nyári utak sarába, hanem kövesúton, urasan ügetni a tekintetes vármegye székvárosába, hát akkor fizessenek. S mit tehetett volna a szegény paraszt vagy messziről jött vásáros, fizetett. Jött ki a vámossal a kocsizörgésre, letépte a bárcát, és fölemelte a sorompót a lovak előtt.

Ahol kövesút volt, ott vámház is volt. A város utolsó házainál építették gyakorlatlan téglából, hogy minél ridegebb és hivatalosabb legyen. Kocka alakú épület volt, se udvar, se kert nem tartozott hozzá, magányosan állt az út mellett, ott lakott – olykor népes családjával – a vámossal.

Nehéz esztendőkből, háborúk idején fináncok és másféle ellenőrök is kijöttek a házból a kocsizörgésre, s feltúrták a szalmát a saroglyában, hogy útját állják a csempészésnek, de ez inkább csak formaság volt, hiszen a csempészek tiltott áruval nem arra jártak, ahol sorompó volt.

Aztán megszűnt a kövezetvám, valamikor az első világháború után talán, illetve nem esetenként hajtották be, bárca ellenében. A kövezetvám is óriási fejlődésen ment keresztül, s ma már kocsi után, adóban kell megfizetni, akár hajtják a kocsit, akár nem.

A zombori főgimnáziumhoz 1888-ban kineveztek egy fiatal, magyar, latin és német szakos tanárt, dr. Zlinszky Aladárt. Előzőleg Baján tanított egy évig, aztán hat esztendőre megragadt Zomborban. Még itt találta Margalitsot, aki ugyancsak Bajáról jött, s aztán fegyelmi elől menekült fel Budapestre, hogy az egyetemi tanárságig meg se álljon.

Más kortársa Zlinszkynek, akiben irodalmi érdeklődés és becsvágy lett volna, nem is volt Zomborban.

De itteni tartózkodása alatt ő sem igen árulta el, hogy irodalom és karrier a középiskolai szinten túl érdekelte volna. Zomborban semmi jele sem volt annak, hogy majd egyetemi tanár lesz és akadémikus. Magába zárkózottan, elvonultan élhetett, mert az iskolán túl működésével semmi nyomot sem hagyott maga után. A társadalmi életben sem jegyezték fel nevét a korabeli újságok.

Pedig akkor már megalakult a Történelmi Társulat. Évkönyve meglehetősen széles témakört ölelt fel, a fiatal tanár publikálási lehetőségeit aligha akadályozta volna bármi is. De a zombori főgimnázium tanárai – Buday Gergely és Roediger Lajos kivételével – feltűnően távol tartották magukat a Történelmi Társulat munkájától. Ebben valószínűleg az igazgató, Margalits Ede is hatott rájuk, aki a társulatnak nemcsak alapítója, de életre hívója volt, s aki röviddel azután sértődötten mondott le a titkárságról és a szerkesztésről. Máig se derült ki, hogy miért.

Zlinszky Aladár csendes vegetálása Zomborban csak évtizedek múlva lett feltűnő. De akkor az is kiderült, hogy az a hat év a készülődés ideje volt. S hogy a legheterogénebb nyelvi környezetben merüljön el valaki a kifejezés nyelvi és stílus kérdéseinek tanulmányozásában, ahhoz talán tényleg az kellett, hogy tudomást se vegyen róla, hol él.

Sem az iskola, sem a város nem mutatott különösebb irodalmi érdeklődést. Zlinszky Aladár zombori hat éve alatt, amiből hármat az önképzőkör elnökeként töltött el, egyetlen diák sem volt, akine a neve az irodalomban megmaradt volna. Papp Dániel ugyan ragyogóan megírt cikkeket küldött Pestről a Bácskának, amelyekre épp stílus szempontból figyelt fel később Osvát Ernő is, maga a város azonban még mindig nem szabadult meg a vidéki parlagiaságtól, s híréhez illően nehézkes volt és szellemileg renyhe.

Gozdu Elekre, aki majd megcsinálja a Szabad Líceumot, s pesti előadásokat hoz le Zomborba, még jó tíz évig kellett várni. Addig a cselekvés szénsavával semmiféle pezsgés nem volt érezhető a városban. Akármilyen szép volt az a Történelmi Társulat, sose volt egészen mentes a kriptaszagtól. S Zlinszky Aladár figyelmét élő dolgok kötötték le.

Már amennyiben a nyelv, fordulatainak gazdagságával, a kifejezés művészi árnyalataival, az előadás eleganciájával elevenen ható tényezőnek mondható. A stílus, az irány, ahogy az ő korában nevezték, csak Négyesy László előadásain kapott művészi rangot és elismerést, de Babits Mihály jóval későbben még mindig jogosnak érezte a megállapítást, hogy: „A magyar stílus gatyában jár!”, amivel pongyolaságot és rusztikumot egyformán akart érzékeltetni.

Zlinszky Aladár sokáig maradt az irodalom és nyelvtudomány perifériáin, s a középiskolai oktatás szolgálatában. Már az öregség küszöbén állt, amikor ötvennyolc éves korában magántanárrá habilitálták, a hetvenediket taposta, mikor Négyesy halála után megkapta egyetemi tanári kinevezését.

Hát nem volt Négyesy, nem tudta lázba hozni tanítványait, mint elődje az akkori fiatal magyar irodalom legjobbait: Kosztolányit, Babitsot, Juhász Gyulát. Szívós és kitaró munkájával azonban egyszer csak ismeretlen területre tévedt, szűzföldre, amelyet neki kellett felfedeznie: a stílus hangulati elemeinek meghatározásával. Ezen a téren a szakemberek szerint európai viszonylatban jelentős eredményeket ért el, s a magyar stilisztika tudományát egy igen jelentős ágazattal tette gazdagabbá.

Irodalmi ízlés dolgában ennek ellenére megmaradt a merev hivatalos szemlélet mellett, úgyhogy Schöpflin Aladár nem ok nélkül marasztalta el 1929-ben kiadott költői antológiáját. Külön megjelenése is egy régi fényképen: zsakettben, kopaszon, csíptetővel az orrán, merőben konzervatív.

De ha van bácskai szellem, akkor az talán éppen legfogékonyabb éveiben érintette meg, a reneszánsz nagy stílustörténészének, Jacob Burghardtnak igazsága szerint: „Ami a szellemre jellemző, az nem az elmúlás, hanem a vándorlás.” Mert néha a negatív erőknél is lehet jótékony hatásuk, s ilyesmi Zombor sohasem szűkölködött.

*

1959-ben pesthidegkúti magányában, matuzsálemi korban meghalt ennek a vidéknek legtárgyilagosabb történetírója: dr. Thim József. Kilencvenöt éves volt, s hosszú életéből szülővárosában, Zomborban tartózkodott a legkevesebbet. Pedig ritkán kötődik ember jobban és szorosabban a szülőföldjéhez, mint ahogyan dr. Thim kötődött az egykori Bácskasághoz. Ismerte legtávolabbi múltjának minden részletét, tökéletesen tájékozott volt társadalmi összetételében, nemzetiségi viszonyai tekintetében pedig a legmegbecsültebb szakértőnek számított Magyarországon határain túl is.

Pedig nem volt hivatalos történész. Orvos volt, aki a történetírás kedvéért se hanyagolta el eredeti hivatását. De gyakorló orvos korában is, Apatinban és Zomborban, jobban érdekelte a gyógyászat népmozgalmi része s a megelőzés feladata. Az ő idejében még gyakoriak voltak a gyorsan terjedő ragályok, hát azoknak igyekezett szervezeten útját állni. Civilizált egészségügyi viszonyokat akart teremteni Bácskában, ezért írta orvosi tanulmányainak egész sorát. Csakhamar jó nevet szerzett magának külföldön is. 1895-ben Szerbia egészségügyi viszonyairól tartott előadást egy nemzetközi orvoskongresszuson, mert jobb ismerője a zombori doktornál ennek a kérdésnek se volt.

Aleksandar Obrenović, akit majd néhány év múlva feleségével, Draga Mašinnal együtt megöl az oroszbarát tiszték addig ismeretlen titkos szervezete, a

későbbi Fekete Kéz, hogy megakadályozza Szerbia Monarchia-barát politikáját, meghívta a zombori orvost udvari tanácsadónak, aki a meghívásnak szívesen tett eleget. A kis balkáni ország egészségügye gyarmati állapotban volt. Dr. Thim azonban mégsem csak azért ment Szerbiába, hogy segítsen kidolgozni az egészségügyi törvényeket. A királyi kitüntetés, a Szent Száva-rend sem csupán az orvosnak szólt, hanem a történésznek is, aki akkor már megírta három kötetben a szerbek történetét a legrégebb kortól kezdve 1848-ig.

Mert Kállay Béni, a szerbek első történetírója akkorára már politikus lett. Az egykor oly népszerű fiatal magyar diplomata elvesztette a szerbek rokonszenvét, mivel Bosznia–Hercegovina kormányzójaként mindent elkövetett, hogy megakadályozza az egyesülést. Hiába épített utakat és vasutat a Szávától az Adriáig, megannyi kulturális intézménnyel is megajándékozva az okkupált tartományt, egyszeribe gyűlöltté vált a Száván túli politikai körökben.

Dr. Thim Józsefet nem azért érdekelték a szerbek, hogy következtetéseit a saját korában használja fel. Nem prejudikált, csak a tényeket kutatta. Még csak azt se lehet elmondani róla, mint a fiatal Kállayról, hogy szerbbarát volt. De úgy tudta felidézni a múltat, hogy sosem érződött elfogultnak.

Első nyomtatásban megjelent komolyabb dolgozata még diákkorában, 1886-ban látott napvilágot a Történelmi Társulat Évkönyvében. A szabadságharcban gazdát cserélt Zomborról akarta „levenni az árulás bélyegét”, olyan adatokat is felsorolva, amelyek addig ismeretlenek voltak.

Különben sose szeretett másodkézből tájékozódni. Bizonyítékait mindenkor levéltári forrásokra alapozta, s így lett a szabadságharc és a szerbek múltjának legeredetibb történésze, akire Marczalitól Szekfüig, s Dušan Popovićtól Vasa Bogdanovig a történészek egész sora hivatkozhatott.

Ahogy szerbiai tartózkodását fiatalkorában levéltári munkára használta fel, úgy kutatta később az anyagot budapesti és bécsi levéltárakban. Mert egész életét arra tette fel, hogy a szerbek történetét írja. Az első világháború után Bécsbe költözött, s tizenöt éven át szakadatlanul gyűjtögette a további anyagot élete főművéhez, amelyben a 48-as szerb fölkelés történetét írta meg. Hetvenhat éves volt, amikor munkájának utolsó kötete napvilágot látott.

„Szerettem volna még egyszer kimenni az otthoni temetőbe – írta egy magánlevélben 1944 szeptemberében –, de úgy látszik, ebben nemcsak a korom, hanem immár a történelem is megakadályoz majd. Elődeim csak írták a történelmet, én élem is...”

Még tizenöt évet élt. Egy-két szerb történész még felkereste a háborút követő első években, aztán minden itteni kapcsolat megszakadt Thim Józseffel, akinél tisztességesebben eddig senki sem tárta fel e vidék és az itteni nép múltját.

Zombor sokáig védelmezte privilegizált helyzetét a bácskai városok versenyében, de a szabadságharc s főleg a kiegyezés után ez már csak reménytelen, meddő küzdelem maradt. Szabadka nemcsak gazdasági téren, hanem a szellemi élet fejlődésében is megelőzte. Sőt a századforduló idején már elébe vágott Újvidék is, amelynek külön jelentőséget adott központi szerb jellege. Fölényét csak Bajával szemben tudta még tartani, Zenta feltörésének meg amúgy is útját állta Szabadka és azon túl Szeged.

A hetvenes években még a kormány is méltányolta a megyeszékhely érdekeit, s kárpótolni igyekezett, amiért a realitásokhoz ragaszkodva nem Zomboron át építette meg a budapest–zimonyi vasútvonalat. De aztán már a felsőbb jóindulat se tudott segíteni. „Fölszállott a páva a vármegye-házra” – énekelte később a költő arról a korról, amelyben megszűnt a megyei kiskirályságok uralma, és felerősödött a centralizmus. A polgáriásodás meghozta a szabadelvűség szellemét, s a zsiros bácskai televényen gyárak kezdtek épülni, fejlődésnek indult az ipar, úgyhogy a vagyon nemcsak a holdak számában jutott már kifejezésre, hanem mind nagyobb szerepet kapott a pénz, a tőke is.

Okolhatjuk a jó öreg „opstinárokot”, akik a haladás kerékkötői voltak, s könyörtelenül leszavaztak mindent Zomborban, ami nem kizárólag az ő érdeküket szolgálta: a kövesutat, a villanyt, az iskolát. És okolhatjuk a kormányt, amely meg se próbálta megfordítani a haladás szekerének rúdját a Bácskaság központja felé, ahol pedig oly híven szolgálták ki a felülről jövő óhajokat. De a változó korban a kormányok is változtak, s Zombor kénytelen volt beletördölni sorsába.

Ami fejlődésére jellemző volt, arra is rányomta bélyegét a múltja. Könyvtára jóval előbb nyílt meg, mint a szabadkai, de egy bécsi könyvterjesztő vállalat fiókjaként német könyvekkel és alantaszórakoztató irodalommal. A tizennyolcadik század magyar nemzeti megmozdulásait, a nyelvi öntudatosodás ügyét és később a reformmozgalmakat a megye központjából követték, mégis Szabadkán alakult meg előbb a nemzeti kaszinó, amelyben a „Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat” helyet kapott. Zomborban a négy évvel később megalakult Olvasókör mellett a kiegyezés évében egy olyan polgári kaszinót alapítottak, amelyben még az alapszabályokat is német nyelven hozták meg.

Zomborban a polgáriásodás a jozefinista beamtermentalitás visszatartó közege volt kénytelen átrágni magát, ezzel szemben Szabadkán, ahol német lakosság nem volt, s az uralkodó hivatal mindig hiányzott, a haladásnak kezdetől fogva magyar karaktere volt. A kis irodalmi kör alapítói: Szárics, Antunovics, Meznerics és Szárceviccs a művelődés magyar példáin keresztl jutottak el később a maguk anyanyelvi kultúrájának sürgetéséhez. A „nemzeti nyelven munkálkodás” annak az általános követelménynek a tartozéka volt, amelyben a felvilágosodás már a magyar érdekekkel párhuzamosan haladt. Zomborban a hivatalnoktársadalmat német iparosokkal kiegészítve ment végbe a polgáriásodás folyamata. Szabadkán a kötetlen és szabadságmozgalmakban mindig

élénken részt vevő zsidóság ezt a folyamatot lényegesen meggyorsította. Zomborban még alkudoztak, a béke közvetítésén fáradoztak, amikor Szabadkán Vojnicz Géza, a vármegye első önkéntes honvédje felesküdött a piros-fehérszöld nemzeti lobogóra.

A bácskai írók körét Zomborban szervezték meg századunk első éveiben, de akkorára Szabadkának már rég megvolt a maga helye a magyar irodalmi életben. Igaz, Vajda János csak vadászgatni járt le a Ludasi-tó vadkacsában gazdag rezervátumához, s Ambrus Zoltánt később érzelmi vonzódás hozta a bunyevác Párizsba, a tárcafró Milkó Izidor körül mégiscsak kialakult egy olyan légkör, amely nem mindjárt engedte észrevenni a városháza körül pipázgató csizmás, gubás vidéki atyafiak gyülekezetét. A városi zenede, amelyet épp százhusz évvel ezelőtt alapítottak, ugyancsak ezt a vidékiességet igyekezett megszüntetni, mint ahogyan a városfejlesztés építészeti emlékeiben is a modern magyar építőművészet jegyei maradtak meg. És amikor Zomborba egy Gozdsu Elek jött – sértődötten és elnémulva –, Szabadkán már első verseit írta Kosztolányi Dezső, s zenei kritikáit a rövidnadrágos Csáth Géza.

De akkorára Zombor már ki is állt kedveszegetten a reménytelen versenyből. Meghúzta magát, mint az emlékeiből élő szépasszony a sétányok fölé hajló celtiszek sűrű lombjai alatt, melyeken sejtelmesen süt át a napfény, s megelégedett a „csendes úri város” kissé időszerűtlen jelzőjével.

Azóta Szabadka is megrekedt a fejlődésben, de hát ez már nem vigasztalás!

*

Csak mintha a festők boldogultak volna Zomborban jobban, mint Szabadkán. Nem volt az jólét, amiben éltek, de valahogy eltengődtek. Puchta Richárd a múlt század második felében még kommcencióért festegette a Zombor környéki földbirtokosokat, nemcsak családtagjaikkal, hanem külön-külön kedvenc háttaslovukat és engedelmes vizslájukat is. Juhász Árpád hetekig „vendége” volt egy-egy ilyen bácskai uraságnak, akik a művészeket is úgy hívták dolgozni, mint a házi varrónőt. Közben még mecénásoknak is érezhették magukat, mint a középkori nagyurak Itáliában vagy hol. Akkor kezdtek toronyokat rakni a háztetőkre, hogy kastélynak lássék a szállás, vagy udvarháznak.

És alighanem akkor kezdték el Zombort „úri város”-nak nevezni.

Talán a megyebálak miatt, amelyeken messziről jött arisztokraták is megjelentek, s nemegyszer ott maradtak mindjárt háztűznézőben. A jó bácskai fekete földdel ugyanis fölöttébb jól lehetett megaranyozni a kissé már megfakult ősi címert. Az úri összejöveteleken, hatalmas kártyacsatáknak, a megyei szépasszonyok felvonultatásának mégiscsak Zombor volt a központja. Akkor kezdtek házakat venni a muzsikus cigányok, egész utcákat foglalva el, a Cservenkában a Zene utcát, a Felsővárosban a Malom utca környékét. A híres prímás, Sípos Ferkó saját fogatán hajatott parádés kocsisával délutánonként az úri házakhoz hegedűórát adni.

Gozdsdu Elek a legjobb magyar előadóművészekkel próbált javítani e vészesen elterjedt „zenei kultusz” színvonalán. Lehozattott Thoman Istvántól kezdve a fiatal Dohnányiig csaknem minden jó muzsikust, hogy a városháza nagytermében meghívott „úri közönség” körében népszerűsítse a zenei kultúrát. De csak annyit ért el, hogy a primások esténként „szalóndarabok”-kal kezdték a muzsikálást a Vadászkürtben és az Elefántban, a Korzóban és az Elit kávéházban. Mert volt idő, hogy négy tükrös kávéháza volt a városnak, ahol nem lehetett kimért „kocsisbort” inni, s ahol kasszírno ült a francia feliratú butélik között, míg a főpincér szmokingosan állt a vendégek asztalához, és senki se vette észre, hogy az egyik „szalóndarab” Szabadkáról került a primás vonója alá, minthogy Lányi Ernő szerzeménye volt, külön betéttel a cimbalomnak, s így szólt:

*Régi nóta, híres nóta cseng fülembe,
Régi cigány, híres cigány hegedülte...*

A képek, az „olajfestmények” is abban az időben kezdtek divatba jönni az úri házak falain. Az ebédlőben a kötelező csendélet a fejjel lefelé lógó fácskával, például, amelynek a csőréből még csöpögött a vér, ami csöppet se látszott megzavarni a hamvas őszibarackok és piros belül görögdinnyék idilli hangulatát. S hogy a leánypolgáriban különórát adtak az apácák festészetből, hosszú és keskeny vászakra hosszú nyakú hattyúkat pingáltatva és alpesi havas tájat zsendelyes gerendaházzal, szarvascsaláddal a ház előtt, ugyancsak ennek a divatnak elterjedése mellett szólt.

De azért ne mosolyogjuk le nagyon a széplelkek dilettantizmusát! Sose lehet tudni, mi az, ami az eredeti művészet kibontakozását elősegíti! És Zomborban mindig voltak eredeti tehetségek, akik új utak és új lehetőségek kísérleteiben fordultak szembe műkedveléssel és helyi igényekkel. Az, amit Juhász Árpád csinált, hogy finom és érzelmes lírával ábrázolta a szürkének és unalmasnak hitt bácskai tájat, valóságos iskolát teremtve – Mály Józseftől kezdve Kálmán Péteren át Husvéth Lajosig –, több volt festői regionalizmusnál. Kicsit a vidéknek már külön szellemét is éreztette.

Az „úri városban” nemcsak kávéházi tükröket törtek, ami oly sokáig maradt hálás téma a fővárosi könnyű irodalomban. Papp Dániel iróniája mögött is érezni kell, hogy a vidéknek – mely Rátót is volt, és Tündérlak is volt – külön törvényei vannak. Veljko Petrović korai novellái pedig egész külön világot hasítottak ki maguknak az „úri város” sajátos légkörével és színeivel.

És ha voltak is időszakok, amikor úgy tűnt, hogy mindennek nyoma sincs már, bűvópatakként egyszerre megjelent Szenteleky Kornél programjában és egy festő, Milan Konjović életművében, európai nyelven szólaltatva meg ennek a különleges világnak örömét és panaszát.

A város már rég-nem az, ami volt. De ami halhatatlan maradt belőle, azt ma is líra és művészet őrzi.

*

Közel hatvan éve temették Szenteleky Kornélt. És sok éven át nem halála napján, augusztus huszadikán gyászoltuk, hanem a temetése napján. A népszerű rendszer sovén gyanakvása nagyon éber volt, s könnyen ránk foghatták volna, hogy huszadikán, Szent István napján az országalapító királyt ünnepeljük, s nem a tanítónkat, a mesterünket gyászoljuk.

Zombor akkori társadalmi elitje csaknem hiánytalanul jelen volt a sziváci temetőben, fenn a Telecskán, ott voltak az orvosok, felvonultak a szabadkőművesek, s egy pillanatra úgy tűnt, a régi város, az egykori megyeszékhely vezető rétege fölött lehetne seregszemlét tartani. A gyász megszűnteti a különbséget, a fájdalom egyformává teszi az embereket. Felváltva hangzottak el magyar és szerb, sőt német búcsúbeszéddek, egy kicsit a régi Bácskát is visszaidézve, amikor nyelvi egyenjogúságon túl még meg is értették egymást az itt élő népek, mert többé-kevésbé megtanulták egymás nyelvét.

Szenteleky Pécselt született, s rövid erdélyi tartózkodása után Zomborba hozta édesapját, Sztankovics Györgyöt a köztisztviselők hányatott sorsa. Gyermekkori emlékeiből fel-felbukkan a Misina-temető, a Dömörkapu, s az egész szelíd Dunántúl az opálfényben meredező Mecsekkel, de mint a tündérmeséből, úgy lépett elébe Erdély is a havasokkal, harisnyás székelyekkel, bánatosan furulyázó román pakulárokkal.

Zomborban már szerbekkel, németekkel és bunyevácokkal kellett volna ismerkednie a játékra igen megfelelő Bezdáni úton, s kinn a Puszkaporosnál, de a megyei főmérnök fiát megkötötték osztályának konvenciói. Német Freulein kísérte az iskolába, a ligetbe, ahol akkor már sudarasodni kezdtek a fák, Bout-ré mesterhez franciaórára vagy Herzenberger Matildhoz zongoraleckére a Malom utcába. Pajtásaira az iskolán kívül nem maradt ideje. S az iskola magyar volt és katolikus.

Ahhoz, hogy a gyermekkori tájak népeinek békés együttélése kialakítsa benne azt a nemzetközi érzést, amelyre a régi Magyarország oly alkalmas volt, neki még várnia kellett.

De a többnyelvű város megtette a magáét. A hatvan év előtti temetés a bizonyíték, milyen türelmesek voltak ez emberek egymáshoz. S még utána is, amikor gyászmisére gyülekeztünk minden évfordulón. Fiatal kommunista érzelmű írók, szerb nemzetiségű hivatalnokok, öreg szabadkőművesek, zsidó orvosok és tanárok egyformán hajtottak térdet-fejet azokon a rekviemeken. Igaz, testvéri egyetértésben vonultak utána halpapríkásra a plébános úrhoz, akinek ez volt egész esztendőben az egyetlen érdekes esemény egyhangú életében.

Ne jusson most senkinek eszébe ez a szó: opportunizmus. Tekintettel kell

lenni egymásra, ezt tanította a város, amely Szenteleky Kornél nevelője volt. A politikai élet magasabb régióiban, persze, engesztelhetetlen harc folyt, s nonan időnként a népeket is sikerült szembefordítani egymással. De maga a város mégiscsak egy miniatűr Európa volt, s hatása egyformán kisugárzott Zombor bármilyen nemzetiségű lakosaira.

„A görögkeleti vallásban nyugalmat nem lelt, csak papot” – panaszkolta saját sorsát József Attila, és Szentelekynek se mondott semmit a pópa. Gyerekkorában talán csak a házi védszentjük ünnepén látta, s hallotta, amint bele-dünyögte sűrű szakállába végül, mikor a magyar nótát megunták a megyei urak, a Mnogaja ljetát. És a halála hetében találkozott vele, amikor betegségében arra kérte, bocsássa el őt a pravoszláv egyház kötelékéből, mert mint magyar író mégse szeretne cirill betűket a koporsóján. Addig nem zavarta a származása, a maga hite szerint élt, nem a vallás tételes törvényei között.

Különvéleménye volt a világról, s hogy ebben mennyire játszott közre a város hatása, nem nehéz megsejteni. Elég Schmitt Jenőre gondolni, aki a század első évtizedében nemcsak Európában, hanem már otthon, Zomborban is népszerű lett. És itt volt a Szabad Lyceum Gozsdú Elekkel, aki ugyancsak jelen lehetett említett ünnepein a házi védszentnek, egyúttal egy kis nagyvilági szellemet is magával hozva az Angyal utcai házba, amely akkortájt épült fel a kor puritán angol stílusában. És a levéltáros Popovics Sebő is nyilván ott gunygyasztott a pópa közelében, hogy mély basszusán majd belekontrázzon abba a dallamos živióba, miközben tust húzott a cigány.

Ott volt első regényének, a *Kesergő szerelemnek* minden jelentősebb szereplője. Mert ez a regény is elsősorban a városról szól, s a szerelmi elégiát a honvágy is segíti benne még bánatosabbá tenni. A honvágy a régi város után, amely már csak regényekben tűnt fel azután, sápadtan, a valóság jegyei között is ködösen elmosódva, mint minden, ami elmúlt.

*

Talán még ma is élnek öregek faluhelyen, akik derűs estidőben, mikor a fényes csillagok között teli képpel helyezkedik el a hold, Dávidot látják hegedülni és zenéjére Cicellét táncolni a holdudvaron. Nem annyira jó szem kell az ilyen látomáshoz, mint inkább hit a régi regében, az évszázadokon át fennmaradt hiedelmekben és babonákban, melyek apáról fiúra szállva kialakították nálunk is a vidék mitológiáját.

A holdban hegedülő Szent Dávid nem bácskai eredetű, s Cicelle, akit táncos kedve miatt azzal büntettek az istenek, hogy örökké táncolni legyen kénytelen, ugyancsak más vidékről került ide a magyar regékkel és mondákkal. Hogy aztán a magyar mitológia honnan fogadta be a világnak ezt a vándorát, és nyomott hegedűt a kezébe, talán meg se lehet állapítani. A néphagyományok nemzetközi cseréjében gyakran elmosódnak a származás nyomai.

A bácskai magyar mitológiának tekintélyes irodalma még a századforduló idején született, amikor Margalits Ede közmondásgyűjteménye megjelent, Bellosics Bálint pedig megírta átfogó tanulmányát a bácskai babonákról, amit azután Holzmann Ignác torzsai tanító és szórványosan mások egészítettek ki.

Bellosics képzett néprajzos volt, s nemcsak a vidék magyar etnográfiai kutatója, de a bunyevác népeletnek se volt nálánál alaposabb ismerője. Baján élt mint középiskolai tanár, onnan járt ki az első világháború kitöréséig a bácskai városokba és falvakba, hogy lakodalmi szokást, temetési éneket, mesét, mondát és babonát feljegyezzen. Dolgozatait a Történelmi Társulat Évkönyvében, de még inkább a budapesti *Etnographiában* tette közzé. Erős azonban a gyanúnk, hogy számos munkája kéziratban maradt, vagy legalábbis úgy jelent meg, hogy még a híre se jutott át a határokon.

A legnagyobb figyelmet a magyar néplélek megnyilvánulásainak szentelte, falvanként írva össze a babonákat és mondákat, anélkül azonban, hogy kapcsolattörténeti szempontok vezették volna. A minden bizonnyal szláv származású tudós egymástól elhatárolva vizsgálta Bácska népeinek mitológiáját, miközben az Évkönyv éppen a fent említett nagy tanulmányát ismertette a helyettes titkár, Costa János tollából a kölcsönhatások természetességét hangsúlyozza. Nem lehet tudni, tapintatból-e a vármegye más népei iránt, vagy a maga sajátos kultúrpolitikáját hangsúlyozva a budapesti folyóirattal szemben.

„... a magyarnak, németnek, szerbnek, bunyevácnak, sokácnak, tótnak és ruthénnek még megvannak a maga szokásai, babonái, viseletei stb. Eljő pedig egykor az idő, mikor ezek mind egynyelvűekké válnak, s akkor nehéz lesz megállapítani, hogy ugyan milyen úton-módon jutottak ezek a babonák, szokások a magyar nép tudatába...”

A baljóslatú „egynyelvűvé válás” nem következett be, de a túlbuzgó fiatal tanár fogalmazása az egymásra tett hatást is jelzi, ami kétségtelenül meg is volt. Éppen csak nemigen figyelmeztet rá abban az időben senki, mivel a komparáció tudománya nem kapott még helyet a helytörténészek munkájában.

Ma viszont mindenképpen érdekes lenne összehasonlítást tenni a bácskai magyar és más népek mitológiájával. Az évtizedekkel ezelőtt meghalt dr. Czimmer Annának voltak ilyen kísérletei, de annyira a kezdet kezdetén még, hogy ha valahol meg is található irodalmi hagyatéka, sokat ilyen szempontból nem tanulhatunk belőle.

S persze bennünket más szempontból érdekelnek a mitológiai hatások, mint a történelmi társulatot egy évszázaddal ezelőtt. A közmondások és babonák, mondák és regék, szokások és hiedelmek átvétele nemcsak a népi kultúra közös továbbvitelét feltételezi, hanem annak a sajátos szellemnek jelenvalóságát is, melyet a sokféle nép segített egyénivé tenni.

Mikor a német telepések több mint kétszáz év után hazamentek, idegenekként fogadták őket. Mert más szokások és mentalitások ragadtak rájuk a Vajdaságban, s még anyanyelvük is más lett, mint az ottani németeké. És a hatásoknak itt, természetesen, nemcsak ők voltak kitéve.

Hogy ott van-e a szerb, a horvát, a szlovák és a ruszin mitológiában a holdbéli Dávid a hegedűjével, s mi került át hozzánk külön-külön az itt élő egyes népektől, annak felderítése rendkívül fontos kultúrtörténeti feladat, amelyet a maga háza táján minden népnek el kell végeznie.

(Folytatjuk)

Stipan Kopilović: Kikötő, 1907